

Ortadoğu'da 'Dönüşüm': Demokrasinin Çıkmazı

Özet

Toplumsal yapılardan kopuk, hatta toplumu boyunduruğuna almış bir piyasa ekonomisi, Polanyi'nin ifadesiyle, en başından beri, ütopyik ve karanlık bir siyasi projedir. 2008'den beri dünya-ekonominin yaşadığı kriz, siyasi konjektürü de aşağı yukarı eş zamanlı olarak görülen 'karşı-hareket'lerle sarsmaktadır. Bu 'karşı-hareket'ler, toplumların medeniyetsel bilinçlerine, tarihi deneyimlerine ve kurumsal evrim süreçlerine göre biçimlenen ideolojilerle ortaya çıkmaktadır. Ortak noktaları ise bize Polanyi'nin uyarısını hatırlatır: ahlaki ve siyasi olarak kabul edilebilir olmayabilecekleri gerçeği.

Seda ÜNSAR'

Bu bağlamda, makale, bugün Ortadoğu'daki 'halk hareketleri'ne, hakim Batı paradigmasının söylemleri yerine, o paradigmanın ideolojik temel taşlarını netleştirme ve eleştirisini kuramsal olarak oluşturma amacıyla siyasal ekonomi perspektifinden bakmayı önerir. Hakim Batı paradigması, Ortadoğu diye belirlediği bir coğrafya için –ki zaman zaman bu coğrafya, coğrafi olarak dışında kalan Pakistan ve Afganistan'ı da içerir- gerektiğinde örneğin vicdan özgürlüğü, kadın hakları adı altında toplanan tüm hak ve özgürlükler, bağımsız yargı, hukukun üstünlüğü, basın özgürlüğü gibi esas kavramları dışlayabilen farklı bir demokrasi anlayışı geliştirmiştir. Bu demokrasi tanımını gerçek bir demokrasi tanımı olamayacağı gibi bugünkü kritik durumun ya da buharanın 'karşı-hareket'i olan ve anti-demokratik bir içeriğe sahip olan oluşumların yapısını da gizler niteliktedir.

Anahtar Kelimeler: *demokrasi, neoliberalizm, Ortadoğu*

Transformation in the Middle East: The Impasse of Democracy

Abstract

For Polanyi, the act of creating a market society, that is the mis-guided effort to disembed the economy from the society and further subordinate the society to the economic logic, was, in and of itself, a stark and dark utopia; a political project since inception. The systemic crisis of the world-economy since 2008 has been agitating the political conjuncture with a simultaneous wave of 'counter-movements' in many societies, which emerge in various forms of ideology, each shaped distinctly by the civilizational consciousness, historical experience, and institutional evolutionary path of the society in question. Their common grounds, however, reminds us Polanyi's warning: that they may not always come within a morally and politically acceptable package.

In this context, the essay proposes -in lieu of the discourses of the hegemonic Western paradigm- a political economy perspective to the contemporary 'people's movements' in the Middle East for the purpose of delineating the ideological cornerstones of the said paradigm and forging, theoretically, the base for a critique. The hegemonic Western paradigm, for the geography that it deems the 'Middle East' –and that geography, from time to time, extends to non-geographical borders, i.e. Pakistan and Afghanistan-, has developed a concept of democracy that can (when and if necessary) readily externalize such crucial foundations of democracy as freedom of conscience, those rights and liberties congregated as 'women's rights', independent judiciary, rule of law, freedom of press etc. While such conception cannot constitute a true definition; more importantly, it serves to conceal the anti-democratic content of some formations within the 'counter-movement' of the current critical juncture or 'depression' of our times.

Keywords: *democracy, neoliberalism, Middle East*

¹ Yrd.Doç.Dr., Arel Üniversitesi,
İstanbul, seda.unsar@gmail.com

Giriş

Neoliberal 'devrim'in jeokültürü, sistemik krizin, eşyanın tabiatına uygunluğu varsayımı üzerine kuruludur¹. 1970'lerin sonlarından itibaren dünya konjektüründe, İkinci Dünya Savaşı sonrasında oluşan refah devleti anlayışını ve uluslararası düzeni tam tersi yönde şekillendirme projeleri, ampirik ve pratik politikada 'Washington uzlaşması', teoride neoliberalizmin demokrasiyle eşleştirilmesi aracılığıyla hayata geçirilmiştir. Bu 'finans politik' ortamda söz konusu varsayımın ne denli hayati önem teşkil ettiği her ne kadar ortada ise de hem 'başka bir dünyanın mümkün olduğu bilgisi'ni unutmamak hem de tarihi kanıtların kendi kendine işleyen piyasa mekanizmasının doğallığı yönünde olduğunu iddia edenlerin iddialarının karşılıksız olduğunu hatırlamak için bir kez daha tekrarlamakta fayda var.

Immanuel Wallerstein, Fernand Braudel'in *économie-mondé*'u ile 'içinde bir işbölümü olan ve bu yüzden temel ya da asli malların dikkate değer bir büyüklükte içsel mübadelesinin yapıldığı, sermaye ve emek gücü akışlarının gerçekleştiği büyük bir coğrafi alan'ı kast eder (Wallerstein, 2011(a): 51)². Kapitalist sistemin köklü gücü, tarihsel olarak uzun süre yaşamış olan tek dünya-ekonomisinin modern dünya-sistemi oluşuna dayanır. Bu durum, sistemi ayakta tutan unsurun sürekli olarak genişleyen zenginliğin bir fonksiyonu olan işbölümünün etkinliği olmasından kaynaklanır. Dünya 2008'den bu yana, bu köklü gücün, 'Büyük Buhan'dan sonra en büyük sarsıntısını yaşıyor.

'Wall Street'i İşgal' eylemleri ve Avrupa'daki sokak gösterileri; toplumları, yıllardır, kar güdüsünün merkeziliğiyle harmanlayarak kendisi için 'yeni yurttaş, yeni demokrasi, yeni hak ve hukuk anlayışı' yaratmış bir sistemin karşısına (adeta

1968 kuşağı ifadesiyle özdeşleşmiş) idealizmi ve hak arayışı dikeyyor. Öte yandan, Amerika ve Avrupa da dahil olmak üzere, gelişmiş kapitalist ekonomiler gerçekten zorlu bir süreçte. Fakat süreci zorlaştıran asıl etken her türlü devlet teşviğine rağmen ekonomik büyümeyi sağlamada hali hazırda yetersiz kalan kurtarma paketlerinin bedeli olarak artan bütçe açıkları ve kamu borçları. Bu kısır-döngü durum, tam da, Karl Polanyi'nin anlam ve önemi her geçen gün daha da alakalı hale gelen 'Büyük Dönüşüm'ünde işaret ettiği durumdur.

Polanyi'nin çok yönlü bir zenginliği barındıran düşünce sisteminin en büyük katkısı, Fred Block'ın analiz ettiği gibi, 'Büyük Dönüşüm'e, teorik olarak geleneksel Marxist bir altyapıyla başlayıp, geliştirmeden bıraktığı 'için(d)e yerleşiklik' kavramıyla, bu altyapının dışına çıktığı noktadadır -bu noktanın yarattığı teorik çelişki içinde gizlidir. Polanyi, market liberallerinin ve Marxistler'in ortak noktası olan ekonomik determinizme karşı olduğu halde, tarihin iki noktada (Yeni Fakirlik Yasası aracılığıyla 1834'te emeğin metalaştırılması ve 19. Yüzyıl sonlarında başlayıp 20. Yüzyılda dünya savaşıyla sonuçlanan, kendi kendini yönettiği iddia edilen piyasa sisteminin krizi) dönmek zorunda olduğunu söyler. Aynı çelişki, 'emeğin metaya dönüştürülmek zorunda kalındığı' şeklindeki argümanı ile 'emeğin asla metalaştırılmayacağı' -ki hayali metanın anlamı buydu- argümanında görülür. Birinci argümanı, emeğin metalaştırılmasını engelleyen Eski Fakirlik Yasası'nın neden olduğu sosyal felaket sonucu iptal edilmiş; ikinci argümanıysa, emeğin tam metalaştırılmasının toplumun yok edilmesi demek olduğu ve bunun engellenmesi için de çeşitli toplumlarda pek çok önlemin alınmış olmasıdır. Polanyi, 'Planlama değil, liberal ekonomi planlıydı' derken tam da bunu anlatıyor. Söz konusu olan, Von Mises ve Lippman'ın söylediğinin tersine, piyasa düzenini bozan kolektivist bir komplodan ziyade, toplumun parçası olan köylüler, işçiler ve iş verenleri, piyasanın aşındırıcı etkisinden koruyacak spontane bir çabaydı. Fakat piyasanın verimli şekilde çalışmasını önleyerek piyasa toplumunun 1930'larda çökmesine neden olan da bu önlemlerdi. Polanyi, bu nedenle, krizin kökünde, piyasanın kendi kendine yönetme kapasitesini onarmak için kahramanca fakat temelden yanlış bir çaba yatar, der. Bu ütöpik proje, sadece küresel ekonomiyi çökertmekle kalmamış; hem liberalizmin hem demokrasinin sonunu getirerek toplumu faşizme teslim etmiştir. Piy-

1 Burada 'jeokültür', Wallerstein'in kullandığı anlamdadır: Bir dünya-sistemin ilk ortaya çıkışıyla otomatik olarak doğmaz; daha ziyade yaratılması gerekir.

2 Derin bir tahlil için ayrıca bkz Braudel, 1979; Wallerstein, 1974; Wallerstein, 1980; Wallerstein, 1989 ve Wallerstein, 2011 (b). Wallerstein, bir dünya-ekonomisinin zorunlu olarak kapitalist olduğunu ve kapitalizmin ancak bir dünya-ekonomisinin çerçevesi içinde var olabildiğini söyler. Burada dünya-ekonomi ve kapitalizm ilişkisi aynı şekilde ele alınmaktadır.

sa toplumunun ‘kaçınılmaz krizi’yle ilgili bu argüman Marxist bir ekoya sahipken –meta şeklini evrenselleştirme çabası bir karşı eğilim doğurur veya ‘kapitalizm kendi mezar kazıcılarını üretir’-, kendi kendini yöneten piyasa sisteminin hiç varolmayacağı iddiası –sistem bir yalan üzerine kuruludur- ve aynı zamanda piyasanın kendi kendini yönetişini kısıtlayacak herhangi bir çabanın sistemik krize yol açacağı iddiası elbette tutarlı değildir. Polanyi’nin bu noktada gösterdiği çıkış, yukarıda sözünü ettiğimiz, teorik çelişkisi içine gizlenmiş esas katkısıdır: 1879-1929 arası kriz, Marx’ın, Von Mises’in ve Lippman’ın söylediğinden çok daha spesifik kurumsal bir seviyededir; sorun, piyasanın kendi idaresini, korumacı bazı tedbirlerle birleştirmekte değil, daha çok, uluslararası altın standardını kurma ve devam ettirme (yanlış) yoluna sapmış çabadadır. 1944 Bretton Woods sonrasında giderek ayrışan ve sonuçlarının gözlemlenmesi kolaylaşan küresel ekonomi sistemi henüz oluşma aşamasındayken, uluslararası altın standardının, kurumsal sistemin evrimindeki önemini ortaya koyuşu bile ‘Büyük Dönüşüm’ü daha uzun süre raflarda tutmaya yeter. ‘Alman faşizmini anlamak için Ricardo İngilteresi’ne bakmak gerekir’ diyor Polanyi’nin, Ricardo’nun ‘Karşılaştırmalı Üstünlük’ teorisinin siyasal ekonomi sonuçlarını irdelediği analizi bugünkü dünya konjektürünü değerlendirirken bir kez daha önem kazanıyor³.

19. Yüzyıl dinamiklerini oluşturan ‘çifte hareket’ (piyasanın kapsamını geliştiren ve derinleştiren ‘laissez-faire’ hareketine karşı, toplumu, piyasanın toplumdan ayrıştırılması çabalarından korumak için direniş gösteren ‘korumacı karşı-hareket’) krize çözüm üretmediğinde, ahlaki ve siyasi açıdan kabul edilemeyecek, demokrasi dışı ve karşıtı bir ideoloji ‘çözüm’ olarak algılanmış ve milyonlarca insanın yaşamına mal olan bir trajediyle uygulamaya konulmuştu. İkinci bir dünya savaşının tetikleyicisi olan bu ‘çözüm’den alınan ders, savaş sonrasında Amerika Birleşik Devletleri’nin liderliğini üstlendiği Batı hegemonyası düzenini, dünya-ekonomisinin kapitalist organizasyonunun devamını sağlayacak ve aynı zamanda ‘çifte hareket’i kontrol altında tutacak (ekonomik, politik, ideolojik) araçlar üretmeye mecbur kıldı. Böylece, sosyal devlet merkezli ‘iliştirilmiş liberalizm’ uygulaması teorik olarak Keynesyen ekonomi po-

litikalarında hayat bulurken 1970’lerin sonlarına kadar hakim siyasal ekonomi paradigma haline de gelmiş oldu⁴. Bu durum üzerinde, Sovyetler Birliği’nin yarattığı alternatif düzen fikrinin ve bu ekseninde gelişen çeşitli Sol hareketlerin de rolü olmuştur. 1980’ler ise paradigmatik bir dönüşümün yaşanmakta olduğu yıllardı: Önderliğini ABD’de Reagan, İngiltere’de Thatcher’ın yaptığı, toplum gerçeğini yadsıyan; toplum yerine bireyleri ve muhafazakarlığın kalesi olarak o bireylerin geleneksel ailelerini tanıyan; modernliği, aydınlanmacı kökenlerinden ayırarak ve ‘teknolojik modernite’ye indirgeyerek yeniden şekillendiren ve böylelikle dini dünya görüşü üzerine de kurulabilen bir alternatif modernite anlayışını yaratırken aydınlanmacı modernliği dayatmacı bir karşıtlık olarak sınırlandıran; özgürlüğü, bireyin serbest girişimciliğiyle tanımlayan bir dönüşüm. Salt (ve ‘bencil’) bir bireyciliğin ön plana çıktığı bu sosyo-ekonomik yapıda, devletin ekonomiden tamamen el çekmesi, sosyal devlet anlayışından feragat, finansal liberalleşme ve tam ölçekli özelleştirme krizlerden çıkış yolu olarak belirleniyordu.

Bugün izlediğimiz, bu ‘çıkış yolu’na karşı ‘nefs-i müdafaa’ halindeki toplumların çalkanmaları ve çözüm arayışlarıdır. Los Angeles şehir merkezinde, yaşam alanlarını sokakta kurmuş olan evsizlerin hemen yanında, kamu alanlarını ‘işgal’ eylemleri düzenleyerek ‘Biz Yüzde Doksan dokuz’ sloganlarıyla kendilerini ‘sömürmekte olan’ ‘Yüzde Bir’lere seslenen Amerikalılar’dan, NAFTA’nın ‘yeni sömürgeci’ yaptırımlarına karşı direnen Zapatista’lara; Londra, Madrid, Atina sokaklarında şiddete yönelerek bu yüzyılın yapısal sorunlarını sırtlarında taşımayı reddettiklerini beyan eden Avrupalılar’a uzanan, şekil ve ideolojide farklı, temelde benzer arayışlardır bunlar. Fakat bu son ekonomik krize karşı en korunaksız sınıfların, bir de küçülen sosyal devlet nedeniyle darbe alıyor olması, Avrupa’nın medeniyetsel bilincindeki karanlık yüzü hortlatarak liberal demokrasiyi bir kez daha çıkmaza sokabilir –yabancılar ve azınlıklara karşı artan ırkçı yaklaşımlar tehdit olabilir. Öte yandan, Amerika Birleşik Devletleri’nde sistem ‘düşüncenin homejenleştirilmesi üzerine başarılı bir baskı’ uyguladığından (ve bu baskının adı o kıtada demokrasi olduğundan) liberal demokrasi için tehlike -en azından şimdilik- aynı oranda ol-

3 Ayrıntılar için Polanyi, 1944. Ayrıca bkz Block, 2003; Buğra ve Ağartan, 2009.

4 ‘İliştirilmiş liberalizm’ için bkz Ruggie, 1982; Pitruzzello, 2004; Wolfe, Robert and Mendelsohn, Matthew, 2004.

mayabilir⁵.

Şimdiye kadar anlattıklarımız aslında bu makalenin asıl sorusuna bir önsözdür. Sorumuz ise şudur: 'Olağan şüpheliler', yani Davos Ekonomik Forumu, Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Ticaret Örgütü'nce, şimdilerde Avrupa halklarına dayatılmış olan 'kemer sıkma' politikaları altında, sosyal güvencelerin eridiği, refah devletinin hayal olduğu bir 'hayatta kalma mücadelesi' cenderesine alınmış, daha doğrusu bu kurumların politikalarına, kötü makro-ekonomik yönetimler tarafından mahkum edilmiş toplumların Ortadoğu coğrafyasında bulunanlarına neden aynı bakışla bakmıyoruz? Shakespeare'in Venedikli Yahudi tüccarı Shylock karakterinin 'bizi zehirlediğinizde ölmez miyiz?' sözleriyle ölümsüzleştirdiği insani değerlerin evrenselliği fikrinin artık kanıtlandığı ve kanıksandığı bir küresel dünyada bizi böyle bir analizden alıkoyan paradigmatik sınır nedir? Bu soruya bu makalede kapsamlı bir yanıt veremesek de bir yön tayin edebiliriz: Oryantalist bir hegemonyanın (kimlik politikası) söylemleri.

Wallerstein kapitalist bir dünya-ekonomisinin kurumlarını pazarlar, pazarlarda rekabet eden firmalar, devletlerarasında bir sistem içindeki çok sayıda devlet, hanehalkları, sınıflar ve son yıllarda bazı kişilerce 'kimlikler' olarak yeniden adlandırılan fakat Weber'in terimiyle statü-grupları olarak sıralar (Wallerstein, 2011: 53). Devinimli, değişken ve çok yönlü olan kimlik olgusu, özünde, statü-grubu ayrımlarına dayalı olmanın yanı sıra Avrupa medeniyetinin tarihsel 'Öteki'si söz konusu olduğunda farklı bir boyut kazanır. Avrupa'nın medeniyetsel bilincinin karanlık yüzü, yani faşizm ve ırkçılık, Avrupa kimliğinin bastırılmış, dönüştürülmüş, uygarlaştırılmış ya da demokratikleştirilmiş yanı olarak tezahür edebilirken 'Öteki' medeniyetin demokrasi dışı ideolojileri aynı tezahüre uygun bulunmaz. 'Öteki' söz konusu olduğunda, Batı hegemonyasının düşünce ve algısında uygun bulunan şey, bu türden bir ideolojinin bugünkü güç gösterisi, demokratik toplumsal güçlerin, bütün bir Soğuk Savaş dönemi boyunca sistematik ve kanlı tasfiyesine dayandığı halde, bu ideolojinin 'Öteki'nin medeniyetinin karanlık yüzü olarak değil, cibiliyetinin bizzatı varoluş nedeni ve

şekli olarak kabul edilmesidir⁶. 'İslam dünyası', 'Ortadoğu', 'Müslüman devletler' gibi ifadelerle bütünleştirilen Mısır'dan Türkiye'ye, İran'dan Pakistan'a kadar pekçok toplum, tarihi kurumsal evrim mekanizmaları, laikleşme süreçleri ve bu anlamda devlet gelenekleri farklılık gösterse de aynı değişmez (ya da statik) kimliğin yüzleri olarak algılanırken, bu kimliğin ontolojik ve epistemolojik parçası olduğu varsayılan bir siyasi ideoloji, siyasetin meşru zemini olarak görülür⁷. Bu algılama, söz konusu toplumlarda da, dünya-ekonomisinin kapitalist üretim ve dağılım süreçlerinde tıpkı Batı toplumlarında olduğu gibi yaşanan dalgalanmalar ve 'çifte hareket'in toplumsal ayağını kontrol altında tutacak araçların hem iflası hem de tasfiyesi sonucu güçlenen 'karşı-hareket'in üzerini örter. Oysa hegemonyanın paradigmasına ve onun söylemlerine karşı bir bakış açısı geliştirebilmek için merkeze siyasal ekonomiyi koymamız gerekir. Yalnız, bu durum Batı ile 'Doğu' toplumlarının sosyo-politik yapılarını birbirine indirgemek olarak anlaşılmalıdır⁸. Aksine vurgulanması gereken, 'Doğu' toplumlarının, temelleri 16. Yüzyıl-

6 'Öteki' kavramı ve Batı medeniyetinin Oryantalizm'le ilişkisi için bkz Said, 1978. Ayrıca Doğu ve Batı toplumlarının psikolojik bir analizi için Volkan ve Itzkowitz, 1994 ilginçtir.

7 1950'ler, 1960'lar ve 1970'lerde Türkiye'ye bakış ile 1980 sonrası Amerika Birleşik Devletleri'nin 'İslam' modeli olarak bakış hayli farklılık gösterir; hatta bariz bir tezat söz konusudur. Örneğin, Samuel Huntington 1965 tarihli bir makalesinde, bir toplumda siyasal hayata 'kitlese katılım' (mass participation), 'kurumsallaşma' (institutionalization) süreci tamamlandıktan sonra gerçekleşirse 'siyasi gelişme'; önce gerçekleşirse 'siyasi çürüme' olacağını iddia eder. Kemal Atatürk'ü, bu açıdan, tekrarı büyük bir olasılıkla gerçekleşmeyecek bir istisna olarak atfederken 'siyasi çürüme' konusu için Türkiye'deki çok partili rejime işaret eder. 1996'daki tartışmalı kitabı 'Medeniyetler Çatışması'nda ise, Soğuk Savaş sonrası 'Yeni Dünya Düzeni'nde, 'İslam dünyası'nın yeri için, kurumsallaşma odaklı argümanının tamamen tezatı olabilecek 'kimlik' ya da 'kültür' bazlı, bilimsellikten ziyade popülerlik güden bir argümana bürünür.

8 Burada 'Doğu' sözcüğünün tırnak içinde olmasının nedeni, tarihi olarak, coğrafi konumundan ve ilişkilerinden ötürü, Avrupa medeniyetiyle, örneğin bir Uzak Doğu medeniyetine oranla, birebir ve direkt etkileşim içinde olan

İslam dünyasına atıfta bulunurken hakim paradigmanın Batı dünyasında olduğu vurgusudur. (Yakın)Doğu-Batı medeniyetlerinin kültürel alışverişine ve ortak kaderine dair felsefi ve tarihi bir bakış için bkz Ülken, 1995.

5 Buradaki 'düşünceyi homojenleştiren başarılı baskı' fikrinde Roma'da ekonomist Stefano Fenoaltea'yla yaptığım tamamen başka konulu bir sohbele atıfta bulunmalıyım.

da atılmış kapitalist dünya-ekonomisine çok sonradan (ve haliyle eşit ya da avantajlı olmayan şartlar altında) entegre olmalarından mütevellit -ki burada Barrington Moore'un moderniteye geç kalan toplumlar analizini hatırlamakta fayda var- daha dezavantajlı konumlarıdır. Hatta ekonomik gelişimini teknoloji üretimi aşamasına demokrasi ortamında getirmek zorunda kalmamış bir Batı yanında, bu dezavantaj, 'Doğu', toplumsal dönüşümünü çoğunlukla dışsal bir etmenin dayatmasıyla 'katılımcı demokrasi' çatısı altında yaşamak durumunda kalmış olduğundan ve yakın bir zamanda Douglas C. North'un da ifade ettiği gibi demokrasi her zaman kalkınma için doğru modeli uygulayacak kişi veya ekibi göreve getirmeyebileceğinden rahatlıkla ikiye katlanır -ki doğru modeli uygulayacak kişilerin sistem dışı bırakılması tam da yine bu dezavantajla birebir ilgilidir⁹. Üstelik bütün bu yapısal nedenlerden ötürü, 'çifte hareket'in siyasi-toplumsal ayağını kontrol altında tutacak mekanizmaların 'Doğu' toplumlarında iflasının çok daha acımasızca vuku bulduğunu -daha doğrusu, vuku bulan şeyin işte bu iflas olduğunu- söylemek herhalde abartı olmaz. Dolayısıyla, burada altını çizmek istediğimiz şey, farklı toplumların ontolojik benzerlikleri değil, farklı toplumlara aynı bakış açısıyla bakmanın hegemonyanın paradigmatik dayatmalarına karşı gerekli ilk entellektüel adım olduğudur.

Bu bağlamda, örneğin, toplumsal bağları açısından ağırlıklı bir Ulema geleneğinin yanı sıra tarihsel olarak anayasal devrim ve laik düşünce geleneği de olan İran'a baktığımızda, İran'in (ve dolaylı olarak Orta ve Yakın Doğu'nun) kaderini tayin eden 'karşı-hareket'lerin siyasi ve ideolojik doğasını şekillendiren bir önemli siyasi gelişme, 1953 yılında Mohammad Mossaddegh'e yapılan CIA darbesidir¹⁰. İngiliz-İran Petrol Şirketi'ni (AIOC) ulusallaştırarak İran topraklarında çıkmakta olan petrol üzerindeki İngiliz kontrolünü bertaraf etmesi engellenmek istenen Mossaddegh, 1953 yılına gelindiğinde, arkasındaki büyük halk desteğine rağmen, diğer birçok ülkede de uygulanan bilindik Soğuk Savaş taktikleriyle -propaganda, satın alma, ajan provokatörler aracılığıyla kanlı eylemler düzenleme vb- toplumun bazı kesimleri ve siyasile-

rinin işbirliği kazanılıp Amerikan müdahalesi sonucu düşürülmüştür. Bu taktiklerin parçası olarak hem Mossaddegh taraftarları hem Sol bölünmüş; daha da önemlisi, bürokrasisinde Osmanlı'dakine benzer bir rasyonelleşme-laikleşme yaşanmamış olduğundan etkin gücün halen Ulema olduğu bir sosyo-politik ortamda dini ideoloji ve taraftarları maddi manevi güçlendirilmiştir. Aynı zamanda, dış çıkarılara bu şekilde daha da açık ve savunmasız hale getirilen ülkede, anayasalcılığın yani halk iradesi demokrasinin temsilcisi Mossaddegh'in tasfiyesiyle, Şah'ın makamı, sadece bu duruma hizmet etmesi halinde varlığını sürdürebilecek bir makam olarak pekişmiştir. İran'ı tam bir siyasi ve ekonomik pazar haline getiren bu durum, 'karşı-hareket'ini, kendisiyle 'Amerikan emperyalizmi ve Şah'a karşı' işbirliği yapan Sol'u, devrim bir kez gerçekleştikten sonra ekarte eden Humeyni Devrimi'nde bulmuştur. Bu durumu, Michel Foucault gibi büyük bir düşünür dahi Batı kimlik dayatmasıyla bastırılmış 'Öteki'nin rüştünü ispatladığı ve özüne döndüğü bir durum olarak yorumlamıştır. İçinden çıktığı Fransız medeniyetsel bilincinin paradigmatik sınırlarını çizerek eleştiren Foucault için bu yorum olağandır; fakat İran'da asıl olan anayasal demokrasi hareketinin, eşyanın tabiatı gereği, ulusal egemenliği kurma çabası yüzünden ve Soğuk Savaş'ın 'komünizmle mücadele' şablonu gereği bertaraf edilmesi sonucu siyasi meydanın, güçlendirilen dini ideoloji aktörlerine bırakılması ve bunların emperyalist hegemonyanın kuklası haline gelen bir yönetime başkaldırma yoluyla kendi ideolojik devrimlerini hayata geçirmiş olmalarıdır. İşin enteresan tarafı, Humeyni Devrimi öncesinde, emperyalizme karşı tekrar bir imge haline gelmiş olan Mossaddegh'in mücadelesinde Amerika'yla bizzat işbirliği yapan taraf dini ideoloji aktörleriydi. Bu aktörler, kendi rejimlerini kurduklarında, 'tarihi yeniden yazarken', bir Müslüman olarak İslami ideolojiyle halk iradesinin gasp edilmesine karşı durmuş olan Mossaddegh'i hain ilan etmişlerdir.

Bugün Tunuslu bir sokak satıcısının trajik intiharıyla başlamış görünen 'karşı-hareket'ler süreci -Birinci Dünya Savaşı da bir prensin suikastıyla başlamıştı- Tunus ve Mısır'da, Batı hegemonyası güvencesinin istikrarında ilerleyen rejimleri devirmiş; Sudan, Cezayir, Bahreyn, Ürdün ve Filistin'de, hatta Suudi Arabistan ve Fas'ta dahi gösterilere neden olmuş; Libya, Yemen ve Suriye'de fiilen iç savaş başlatmıştır. Her ne ka-

9 Ayrıntılar için bkz North, 2005 ve North, 1991.

10 İran konusunda bkz Halliday, 2000; Halliday 1996; Keddie, 2003; Keddie, 1981; Keddie, 1980. Özel olarak Mossaddeq'e yapılan darbe hususunda bkz Gasirowski, 1987.

dar siyasi tarihleri ciddi farklılıklar gösterse de bu toplumların büyük çoğunluğunun ortak yanı Amerikan hegemonyasının bir kolu olabildiği sürece ve oranda varlığını sürdürebilen yönetimlerin ekonomik ve finansal liberalleşme politikaları altında yaşam mücadelesi çıkmaza giren halklarıydı. Bu yönetimleri hakim paradigma 'seküler' olarak tanımlar. Doğru; bazıları, göreceli olarak 'seküler' kabul edilebilecek yapılarıdır. Fakat bu noktada altını çizmemiz gereken bir durum, hiçbirinin 'laik' olmayışıdır -bu rejimleri, laik hukuk sistemine dayalı halk egemenliği rejimlerinden ziyade hegemonya desteğiyle ayakta kalan şahlık ya da siyasi parti rejimleri olarak ifade edebiliriz. Dolayısıyla, söz konusu 'diktatörler'in siyasi rejimlerini, potansiyel 'karşı-hareket'lerin -ki bunların içinde dini olduğu gibi seküler nitelikte olanları da vardı- bastırıldığı bir hegemonya egemenliği olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Elbette, bu baskı sürecini asıl belirleyen dinamik, Soğuk Savaş ikiliği döneminde 'komünizmle mücadele' sloganıyla, yapısal faktörlerden ötürü zaten pek güçlü olamayan seküler tarafın sistematik tasfiyesi ve karşı tarafın sistematik güçlendirilmesidir¹¹. Bir diğer önemli durum, bu diktatörlerin bir domino oyununun taşları gibi bir bir düşmelerinin, birçok platformda 'Büyük Ortadoğu Projesi' diye anılan ve aslında eski sömürgeciliğin İngiliz imzalı politikalarını andıran bir Amerikan siyasi projesine tesadüf edışıdır. Neoliberal jeokültür politika ve ekonominin dinleştirilmesi/etnikleştirilmesi üzerinde yükselir. Wendy Brown'un Amerikan bağlamında anlattığı gibi neoliberalizm sadece ekonomik ayağıyla değerlendirilebilecek veya analiz edilebilecek bir ideoloji değildir; politik olarak da anti-demokratik içerikli bir yeni-muhafazakarlıkla başa baş gider ve bu açıdan yaklaşılmalıdır¹². Bugün OrtaDoğu'da 'halkların direniş ve devrimi' olarak algılanan bu gelişmelere adım adım gelindi. Bu 'devrim', gelecek kuşaklara İslami siyaset ve dünya görüşü yani dinselleştirilmiş (ve/veya etnikleştirilmiş) bir siyaset alanı getiriyor¹³. Bu durum, demokrasinin, herşey-

den önce, insan düşünce ve vicdanı üzerinde dini bir baskının olmamasını garantileme görevi ve diğer evrensel nitelikleri açısından kabul edilebilir bir durum değilken Oryantalist hegemonya 'Öteki' için demokrasiyi böyle uygun gördüğünden, bu bölgenin kimliğinin epistemolojik ve ontolojik varoluşunun sınırlarını bu şekilde çizdiğinden ve sosyo-ekonomik temelli sosyo-politik olayları 'kimlik politikaları' söylemi aracılığıyla böyle yorumlamayı uygun bulduğundan bizzatihi demokrasi olarak kabul ediliyor. İşte bilimsel olarak analiz edilmesi gereken bütün ve esas mesele budur.

Son Yerine

Marx tam işler durumda bir kapitalist ekonominin analitik modelini kurar ve meydana gelen sistemin şiddetli çelişkilerinin periyodik krizler şeklinde ortaya çıkmasının bekleneceğini söyler. Polanyi ise emek, doğa ve paranın hayali meta olarak örgütlenmesi nedeniyle kapitalizmin böyle saf bir versiyonunun olamayacağı fikriyle başlar: sistemin bir 'yalan' üzerine kurulu oluşu ifadesi bu anlama gelir. Bu yolla, Polanyi, Marx'ın kapitalizm eleştirisini derinleştirmiştir. Bienefeld, "özgürlük" kelimesinin, sadece başkalarının yarattığı artı değere el koyabilecek kadar şanslı olanlar için değil, tüm vatandaşlar için tekrardan gerçekten olumlu bir anlam edinebileceği bir dünya" bilgisini "canlı tutmak için en iyi başlangıç noktası [olarak] Karl Polanyi'nin kapitalizmin tarihi üzerine sunduğu 'panoramik görünüm'[ü]" belirler (Buğra ve Ağartan, 2009:53). Ayrıca "yapmamız gereken ikinci şey, tarih ile kanıtların bugünün denetimden çıkmış piyasaları hakkındaki iddialarını desteklediğini ileri sürenlerin foyasını bıkmadan, usanmadan ortaya çıkarmak" der (Buğra ve Ağartan, 2009:53). Farklı bir bağlamda, Oryantalist paradigmanın tekrarcı ve hayli yıldırıcı söylemleri karşısında tarihi kanıtlar ve siyasal ekonomi analizleriyle gerçekten farklı ve eleştirel bir bakış açısı geliştirebiliriz. Demokrasi yok olduğunda aslında var da olabileceğini ispatlamak aksi takdirde çok zordur; çünkü bu ispatla yükümlüler, o vakit, kendi eylemlerinin 'yapan kişisi' (agency) olmayacaklar.

Tabi ki 'çifte hareket'in buhranı noktasında gelişen toplumsal dönüşümler, patlamalar ve hareketlerin

11 Her ne kadar bu makalenin konusu değilse de bir dipnot olarak eklemek gerekir ki 'seküler' siyasetin Müslüman Arap dünyasının yumuşak karnı oluşunun sebeplerinden biri dinde aydınlanmanın ve demokratik egemenlik odaklı düşüncenin tam olarak gelişemeyişidir. Bu konular için bkz Hourani, 1962.

12 Brown, 2006.

13 Etnikleştirilmiş siyaset ve dinselleştirilmiş siyaset birarada yürür çünkü her ikisi de 'ulus-devlet' yapısını hedef alır. Siyasal alanı etnikleştirme hareketleri, ulusu oluşturan birimleri

etnik kökenlere göre bölerken, dinselleştirme hareketleri ulusu ümmet fikri, felsefesi ve siyasi yapısıyla değiştirmeyi öngörür.

ardında yatan nedenler hem sayıca çok hem de çok boyutludur. Bizce, bunların başında kurumsal evrim tarihinin dinamikleri gelir. Ve tabii bu dinamikleri şekillendiren yapısal ve kültürel faktörler. Bu faktör, dinamik ve nedenleri tartışmaya açmak bu makalenin sınırlarını aşar. Yalnız, burada bu tartışmanın ana hatları belirlenmiştir ve bu anlamda ileri sürülen bakış açısı şudur: ‘Prag Baharı’na çağrıştıran ‘Arap Baharı’ ifadesinde üzeri örtülen, demokrasiyi İslami dünya görüşünü ve siyasi sistemini bütünüyle hayata geçirebilme aracı olarak gören siyasi akımlardır. Batı paradigması demokrasiyi sosyalizmi gerçekleştirmek için bir araç olarak gören ‘Eski Sol’ akımlara veya insanı insan yapan değerleri direkt olarak tehdit eden faşist akımlara meşruiyeti reddederken kendi sınırları dışında gelişen toplumun belli kesimlerine (kadınlar, azınlıklar, dinin metalaştırıldığı bir dünya görüşü, ekonomi ve siyaset benimsemeyen dindaşlar vb) hak ve özgürlük tanımayan akımlara icraata bakma gereği duymadan demokrasi damgasını atfedebilir – seçime gidilen şartlar bir yana (ki bunun en trajik örneği Irak’tır) yeter ki bir yerlerde bir oy sandığı kurulabilsin. Bu akımların siyasi alanda rakipsiz kalmış olması, pekçok yapısal-kurumsal evrim süreçleriyle birlikte Soğuk Savaş dönemi Amerikan hegemonyacı uygulamalarının ve bu uygulamalara, bizzat bu evrim süreçlerince şekillendirilmiş yerli tepkilerin direkt bir sonucudur. Bu bağlamda, Wallerstein’in Soğuk Savaş’ın etkilerinin hala günümüz dünyası için önem arz ettiği konusundaki ısrarı çok yerindedir. Önümüzdeki günlerde, yakın zamana kadar birçok sosyal bilimcinin durağanlığıyla kategorize ettiği, bir başka deyişle basıkıcı birer ‘istikrar abidesi’ olan Ortadoğu ülkelerinin, ‘halk hareketi’ görünümünde bir başka basıkıcı rejime dönüşüp dönüşmeyeceğini izleyeceğiz.

Kaynakça

- BLOCK, Fred; (June 2003), *Karl Polanyi and the Writing of ‘The Great Transformation’*, *Theory and Society*, 32(3), pp.275-306.
- BRAUDEL, Fernand; (1979), *Civilization and Capitalism, 15th-18th Centuries*, 3 vols., California University Press.
- BROWN, Wendy; (2006), ‘American Nightmare: Neoliberalism, Neoconservatism and De-democratization’ *Political Theory*, 34(6): 690-714.
- BUĞRA, Ayşe ve AĞARTAN, Kaan; (2009), 21. Yüzyılda Karl Polanyi’yi Okumak: Bir Siyasi Proje Olarak Piyasa Ekonomisi, İletişim Yayınları.
- GASIOROWSKI, Mark J.; (August 1987), *The 1953 Coup D’etat in Iran*, *International Journal of Middle East Studies*, 19(3), pp.261-286.

- HALLIDAY, Fred; (2000), *Iran: Dictatorship and Development, Penguin 1978, Nation and Religion in the Middle East*, London: Saqi Books.
- HALLIDAY, Fred; (1996), *Islam and the Myth of Confrontation*, I.B. Tauris.
- HALLIDAY, Fred; (1989), *From Kabul to Managua*, Pantheon Books.
- HOURANI, Albert; (1962), *Arabic Thought in the Liberal Age, 1798-1939*, Cambridge University.
- HUNTINGTON, Samuel; (1996), *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon & Schuster.
- HUNTINGTON, Samuel; (1965), *Political Decay and Political Development*, *World Politics*, 17(3), pp.386-430.
- KEDDIE, Nikki; (2003), *Modern Iran: Roots and Results of Revolution*, Yale University Press.
- KEDDIE, Nikki; (1981), *Roots of Revolution: An Interpretive History of Modern Iran*, Yale University Press.
- KEDDIE, Nikki; (1980), *Iran: Religion, Politics, and Society*, Frank Cass, London.
- NORTH, Douglass C.; (2005), *Understanding the Process of Economic Change*, Princeton University Press.
- NORTH, Douglass C.; (1990), *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press.
- PITRUZZELLO, Salvatore; (2004), *Trade Globalization, Economic Performance, and Social Protection: 19th Century British laissez-faire and Post-World War II U.S.-Embedded Liberalism*, *International Organization*, 58(4), pp. 705-744.
- POLANYI, Karl; (1944), *The Great Transformation: The Political and Economic Origins of Our Times*, Beacon Press.
- RUGGIE, John Gerard; (Spring 1982), *International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Post-war Economic Order*, *International Organization*, 36(2), pp. 379-415.
- SAID, Edward; (1978), *Orientalism*, Pantheon Books.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya; (1995), *İslam Düşüncesi: Türk Düşüncesi Tarihi Araştırmalarına Giriş*, İstanbul: Ülken Yayınları.
- VOLKAN, Vamık D. ve ITZKOWITZ, Norman; (1994), *Türkler ve Yunanlılar: Çatışan Komşular*, Bağlam Yayınları
- WALLERSTEIN, Immanuel; (2011a), *Dünya-Sistemleri Analizi: Bir Giriş*, bgst Yayınları.
- WALLERSTEIN, Immanuel; (2011b), *The Modern World-System, vol. IV: Centrist Liberalism Triumphant, 1789-1914*. Berkeley: University of California Press.
- WALLERSTEIN, Immanuel; (1989), *The Modern World-System, vol. III: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730-1840’s*. San Diego: Academic Press.
- WALLERSTEIN, Immanuel; (1980), *The Modern World-System, vol. II: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750*. New York: Academic Press.
- WALLERSTEIN, Immanuel; (1974), *The Modern World-System, vol. I: Capitalist Agriculture and the Origins of the Euro-*

pean World-Economy in the Sixteenth Century. New York/London: Academic Press.

WOLFE, Robert and MENDELSON, Matthew; (2004), Embedded liberalism in the Global Era: Would Citizens Support a New Grand Compromise?, International Journal, 59(2), pp. 261-280.